

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

De publieke geest vaart wel bij zelfbeheersing

Zelfbeheersing kan een waardevol moreel ordeningsprincipe in zowel economie als tolerantie zijn. Tolerantie wordt gemakkelijker als iedereen zich enigermate beheerst en in zijn contact met anderen onderkent dat zijn denkbeelden, hoe vanzelfsprekend ook voor hemzelf, voor andersdenkenden aanmatigend kunnen zijn. En is de kredietcrisis in essentie niet terug te voeren op een gebrek aan zelfbeheersing? Een pleidooi voor een oriëntatie op waarden die zijn gebaseerd op de omgang met anderen. Naast zelfbeheersing is dat inlevingsvermogen.

door *Marcel ten Hooven*

Hoofdredacteur van Christen Democratische Verkenningen.

HOEWEL HIJ GEENSZINS HET MONOPOLIE op empathie voor deze denkrichting wilde opeisen, verwoordde Jan Peter Balkenende ooit aldus de kern van de christelijk-sociale traditie: ‘Voor de kwaliteit van de samenleving is niets fnuikender dan het zich afschermen van de ander.’¹ Hoe bot en weinig ontspannen de samenleving dan zal zijn, demonstreerde de cabaretier Hans Teeuwen met een optreden waarin hij zich van de ander afkeerde, louter omdat deze hem vreemd was. In de NOVA-uitzending vanuit New York, op de avond van de Amerikaanse presidentsverkiezingen, zong hij ten overstaan van twee Amerikaanse dominees, gasten van NOVA, een onwelvoeglijk lied, waarin hij Jezus wegzette als de leverancier van gewillige vrouwen voor opgewonden mannen: ‘Het is de zoon van God die jou op mijn bordje legde.’

De presentator van Nova had aan zijn gastheerschap geen boodschap. Althans, uit zijn mededeling dat het lied speciaal voor de dominees was ingestudeerd, bleek dat de programmamakers, koste wat kost, van meet af

aan van plan waren hun gasten op de ziel te trappen, ongeacht wat deze in het vraaggesprek te berde zouden brengen. Het waren dominees. Hun verhaal was dus het luisteren niet waard.

Als de filosoof Arthur Schopenhauer gelijk heeft met zijn stelling dat empathie de wortel is van elke moraal, dan geldt dat in elk geval voor de deugd van zelfbeheersing.² Wie bereid is zich in te leven in de ander, hoe ver die ook van hem afstaat, zal geïnteresseerd zijn in die ander, ontvankelijkheid tonen voor diens opvattingen en zich daarom matigen in zijn eigen woorden.

In het christelijke mensbeeld is daarbij de notie van belang dat God ieder mens naar Zijn evenbeeld heeft geschapen. Daarom kan niemand worden uitgesloten van de *vinculum unitatis*, de verbondenheid tussen mensen, schrijft Paul van Geest in dit nummer van CDV aan de hand van de filosofie van de kerkvaders Augustinus en Cyprianus. Dit besef, dat je behoort tot één gemeenschap van mensen, moet altijd ten grondslag liggen aan de kritiek die je op anderen hebt. Die kritiek moet bijdragen aan een betere samenleving, niet aan een isolement van de ander. De waarde van zelfbeheersing is in de filosofie ook verankerd in het stoïcijnse principe *ne quid nimis*: doe niets te zeer, doe alles met mate.

In de nota *Integratie op waarden geschat* schetst het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA een vergelijkbaar mensbeeld.³ Behalve een individu, wiens waardigheid is verbonden met de kernwaarden vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit, is de mens een relationeel wezen, dat de zin van zijn bestaan ook aan anderen ontleent.

Dit brengt een zekere matiging met zich mee. Of het gaat om het halen van het eigen gelijk, of om een overmatig gebruik van schaarse natuurlijke bronnen of consumptiegoederen, men kan niet onbepert zijn gang gaan, ook niet wanneer een ander daar geen last van heeft. In haar bijdrage aan deze editie van CDV politiseert de auteur van de nota, Petra van der Burg, deze boodschap door het christendemocratische mensbeeld te contrasteren met het liberale: ‘De liberalen vinden uiteindelijk in de ander hun beperking, de christendemocraten in de ander hun bestemming.’

In de ideologie van de christendemocratie manifesteert deze notie zich als een voorliefde voor de vrije associaties van burgers, in het jargon aangeduid als het maatschappelijk middenveld. Welke mentale houding dit denkbeeld ook impliceert, in ieder geval niet dat je je opsluit in het eigen gelijk, integendeel. Eerder dan tot een attitude van morele superioriteit, een houding die ook christenen niet altijd vreemd is, noopt het tot het besef dat je het wellicht toch niet bij het rechte eind hebt. Wat je, hoe dan ook, deelt met ieder ander, is de menselijke feilbaarheid. Het kán zijn dat jij het verkeerd ziet en de ander juist.

De cynische afscherming van andersdenkenden die sprak uit Teeuwens optreden voor de dominees, is ook een vorm van denkluïheid. Want ligt de basis van denken niet in de open geesteshouding dat je rekening houdt met de mogelijkheid het niet bij het rechte eind te hebben? In de preekwedstrijd van het *Nederlands Dagblad* en Sensor, een christelijke bezinningsorganisatie, verwoordde winnares Almatine Leene deze houding met

*De cynische afscherming
van andersdenkenden
is ook een vorm van
denkluïheid*

de geloofstwïfel van de zeventiende-eeuwse natuurkundige en filosoof Pascal: 'Ik zie te veel bewijzen om te ontkennen dat God bestaat en te weinig bewijzen om helemaal zeker van Zijn bestaan te zijn.'⁴

De notie van eigen feilbaarheid is ook een basisvoorwaarde van

tolerantie. Iemand die het niet zeker weet, zal eerder geneigd zijn tot zelfbeheersing, een gematigde houding jegens anderen en, in gecultiveerde vorm, tot wellevendheid. 'Waar de wellevendheid uitblijft, zoals zo veelvuldig in het huidige Nederland, daar woont niet alleen de vaderlandse, wereldwïjd bekende botheid, maar zoekt meteen onverdraagzaamheid een onderkomen', schrijft Antoine Bodar in deze editie van CDV. 'Verdraging is begin van beschaving. Want elkaar verdragen biedt terstond beleefdheid.'

DE LAST EN DE LUST VAN VRIJHEID

De kracht van de zelfbeheersing is zowel in de immateriële als in de materiële sfeer van onschatbaar belang. In deze editie van *Christen Democratische Verkenningen* is daarom dit perspectief gekozen voor beschouwingen over de toestand van Nederland in de materiële wereld van de economie en de immateriële wereld van de tolerantiecultuur. Beide worden traditiegetrouw tot de kracht van Nederland gerekend, hoewel dat beeld ook aan het schuiven is. Zeker in het geval van de tolerantie kan de vraag worden gesteld of zij niet eerder in een crisis verkeert dan een kracht vertegenwoordigt, is de overheersende mening in de bijdragen in dit CDV-nummer.

Het denken van de redactie over deze editie begon met de gedachte dat vrijheid een lust en een last is. Zowel de economie als de tolerantie floreert bij vrijheid. Dat is de lust. Deze vrijheid levert anderzijds een last op. De vrije markt belast de leefomgeving van mensen in verschillende opzichten en kan ook strijdig zijn met belangen als cultuur, een fatsoenlijke arbeidsorde, bestaanszekerheid. En ruime tolerantiegrenzen stellen mensen in staat hun leven in vrijheid naar eigen overtuiging in te richten, maar vergen tegelijkertijd van andersdenkenden dat zij gedragingen en

opvattingen accepteren die de hunne niet zijn of zelfs haaks staan op hun persoonlijke ethiek. Ook deze tegenstelling valt te kenschetsen als de lust en de last van vrijheid.

Naar de indruk van de redactie is het een kenmerkende eigenschap van de Nederlandse bestuurscultuur om met ordenende maatregelen op de last en de lust van vrijheid te reageren. Dit geldt zowel voor de economie als voor de tolerantiecultuur. In ons economische stelsel zijn de afspraken, al dan niet formele regels en overlegstructuren die ordening moeten bewerkstelligen, geïncorporeerd in het poldermodel. Dat geeft uitdrukking aan de idee dat dit stelsel op méér doelen dan alleen winst maken is gericht, zoals de verzoening van kapitaal en arbeid, vreedzame arbeidsverhoudingen, het milieu. De tolerantie wordt formeel geordend in grondrechten en wetten. In informele zin is zij tegelijkertijd bijna permanent onderwerp van publiek debat over de grenzen van de vrijheid.

Wie nog een spade dieper steekt, ziet in dat zelfbeheersing of, iets negatiever geformuleerd, zelfbeperking een waardevol moreel ordeningsprincipe in zowel economie als tolerantie kan zijn. Tolerantie over en weer wordt gemakkelijker als iedereen zich enigermate beheerst en in zijn contact met anderen onderkent dat zijn denkbeelden of gedragingen, hoe vanzelfsprekend ook voor hemzelf, voor andersdenkenden aanmatigend kunnen zijn. En is de kredietcrisis in essentie niet terug te voeren op een gebrek aan zelfbeheersing? De kettingreactie van stagnerend bancair verkeer en een inzakkende economie, is op gang gekomen doordat enerzijds Amerikaanse banken in hun winstbejag al te riskante leningen verstrekten en anderzijds consumenten krediet op krediet namen om hun materiële verlangens direct te bevredigen. Hoe gedateerd de socialistische toneelschrijver Bertolt Brecht ook moge zijn, zijn beroemde regel *'Erst das Fresen, dann die Moral'* uit de *Dreigroschenoper* is een treffende kenschets voor de oorzaak van de kredietcrisis.

De rechtsfilosoof Andreas Kinninging definieert zelfbeheersing als het vermogen verleidingen te overwinnen.⁵ Zonder de deugd van zelfbeheersing kan volgens hem niemand in vrijheid leven, omdat hij dan slaaf van zijn begeerten wordt en op den duur slaaf van anderen, al is het maar van de banken. Begeerte maakt onvrij, brengt Kinninging zijn les in drie woorden samen.

DE ERFENIS STINKT EEN BEETJE

Tot vergelijkbare conclusies over zelfbeheersing als voorwaarde voor vrijheid komt de publiciste Marcia Luyten. Bij haar terugkomst in 2003, na een verblijf van enkele jaren in Afrika, trof Luyten naar haar zeggen een ander

Nederland aan. Zij vond dat economie, politiek, media en rechtsstaat meer dan voorheen de negatieve invloed ondervonden van kortetermijndenken en een gebrek aan zelfbeperking. Inhaligheid, uitholling van instituties en een versplintering van het wereldbeeld waren andere symptomen van dat veranderde Nederland.

Zij wijt die morele achteruitgang aan een ontaarding van het vrijheids-ideaal van de jaren zestig. Luyten, kind van die tijd, koestert dat ideaal als een bevrijding van conformisme, maar constateert ook: 'Die prachtige erfenis van de jaren zestig ligt er een beetje stinkend bij. Het bevrijde individu is vooral op zichzelf gericht. Wat buiten hemzelf ligt, waardeert hij vooral om het nut dat het voor hem heeft.' Zij schrijft dat in *Ziende blind in de sauna*, het boek dat Willem Bouwman verderop in dit nummer bespreekt.⁶

Volgens Luyten, van linkse huize, gaat vrijheid zonder de deugd van zelfbeheersing of zelfbeperking aan zichzelf ten onder. Vrijheid is niet hetzelfde als grenzeloosheid, schrijft zij, want allereerst gaat dan de vrijheid van de ander eraan. Met die conclusie is zij één van de vele auteurs, van politiek links tot rechts, die bij het nadenken over vrijheid de paradox signaleren dat in een samenleving die werkelijk vrij is, de leden de kunst van de zelfbeperking verstaan. Ook Luyten legt daarbij een link met inlevingsvermogen: 'Het komt erop aan dat wij leren ons zodanig te verhouden tot anderen dat iedereen van de grootst mogelijke vrijheid kan genieten.'

De christendemocraat Wim van de Donk komt, in zijn 5-meilezing van 2008, eveneens tot de conclusie dat duurzame vrijheid is gediend met zelfbeheersing en empathie. In zijn ogen is dat bovendien een noodzakelijke voorwaarde voor solidariteit: 'Solidair zijn vraagt om het vermogen jezelf als een ander te zien.'⁷ Piet Hein Donner beklemtoont dat inlevingsvermogen en inschikkelijkheid geenszins betekenen dat iedereen zich aan de ander moet aanpassen, integendeel: 'In een samenleving moet men elkaar kunnen vertrouwen en zich veilig voelen. Dat wordt niet gerealiseerd door gelijkgestemdheid en homogeniteit na te streven.'⁸ Pluriformiteit, verscheidenheid aan geloven en soms fundamentele verschillen zijn een gegeven, meent Donner, waarop 'culturele apartheid' zeker niet het antwoord is. 'Dat is de ontkenning van de waarden waarop onze samenleving berust.' De christendemocraat trekt deze nuchtere les over de kracht van zelfbeheersing als noodzakelijke voorwaarde voor tolerantie: 'De essentie van samenleven is niet dat we min of meer gelijk worden, maar dat we bij alle verscheidenheid meer hebben dat ons bindt, we verstandig weten om te gaan met onze verschillen en onze conflicten weten op te lossen.'

HET MORELE FUNDAMENT VAN HET RIJNLANDSE MODEL

Zelfbeheersing of zelfbeperving is het morele fundament van het Rijnlandse model, zoals de economische ordening op ons deel van het Europese continent wordt aangeduid, en kan ook de kracht van dat stelsel zijn. Over een langere periode bezien vertoont de Nederlandse economie een gestage groei, wat mede te danken is aan de zelfbeheersing die werkgevers en werknemers betrachtten. In de overlegkaders van het poldermodel matigden de werkgevers hun winststreven en de werknemers hun looneisen, om zo in beider belang afspraken over de arbeidsorde of rendementsherstel te kunnen maken.

Wie scherper kijkt, ziet dat achter de deugd van zelfbeheersing geen naïef geloof in het goede van de mens schuilgaat maar een welbegrepen eigenbelang. De matigende afspraken in de Rijnlandse economieën komen tot stand dankzij het inzicht van alle partijen dat hun eigen langetermijnbelangen het best gediend zijn bij een stabiele economische ontwikkeling.

Mutatis mutandis geldt dit voor de tolerantie. Het in het geding zijnde eigenbelang is hier dat wie zich omwille van de ander matigt, die ander onder druk zet dat ook te doen. De Nederlandse Zondagswet van 1953 is nog altijd een voorbeeld bij uitnemendheid van een politiek-bestuurlijke uitwerking van dit principe. De wet is een kunstige omgangsregeling voor bevolkingsgroepen die over de zondagsbesteding verschillend denken. Kort en simpel gezegd zijn de regels voor de zondagochtend restrictiever dan voor de rest van de dag, met het oog op de kerkgang. Hoewel oppervlakkig beschouwd een compromis met een hoog veemarktgehalte, drukt de zondagswetgeving in wezen de verdraagzaamheid uit die verschillende minderheidsgroepen in Nederland tegenover elkaar in acht hebben genomen.

ZELFCORRECTIE OF EEN WANKELEND FUNDAMENT?

Is de kredietcrisis niet meer dan de normale, periodieke zelfcorrectie van het kapitalistische systeem, inherent aan de vrijemarkteconomie? Of is er meer aan de hand en wankelt wellicht het fundament van dat kapitalisme?

De vrijheid die een levensvoorwaarde is voor het kapitalisme, veronderstelt dat alle betrokkenen in dat vrije verkeer van goederen en diensten zich verantwoordelijk gedragen. Ook Peter Nijkamp wijst er in een bijdrage aan deze CDV-editie op dat niet alle onderlinge verplichtingen in contracten en regels zijn vast te leggen, alleen al omdat het dan met de vrijheid gauw gedaan zou zijn. De vrije economie kan alleen floreren op basis van het onuitgesproken vertrouwen dat iedereen op integere wijze

zijn verantwoordelijkheid neemt, zich aan zijn woord houdt en geen gekke dingen doet.

Financiële avonturiers hebben precies dat vertrouwen beschaamd en daarmee het fundament ondergraven van het systeem dat hun vrijheid van handelen gaf. Het geloof dat de markt altijd het goede doet, is een onhoudbaar dogma gebleken. ‘De banken en andere financiers in de VS hebben zonder enige restrictie geëxperimenteerd met een bepaald idee van vrijheid, namelijk de vrijheid zonder enige vorm van verantwoordelijkheid. Een onbegrensde vrijheid, gemotiveerd door een ideologisch geladen geloof in marktwerking’, zegt WRR-voorzitter Wim van de Donk in een gesprek dat CDV met Paul Schnabel (SCP) en hem had. Hij wijst erop dat het blinde geloof in de markt de noodzaak veronachtzaamt van corrigerende instituties die waarden als zelfbeheersing belichamen. Het Rijnlandse model, waarin de onderneming wordt beschouwd als een samenwerkingsverband van kapitaal en arbeid, voorziet in zulke instituties, zoals overlegorganen van werkgevers en werknemers.⁹ Van de Donk: ‘In het Rijnlandse model is op het terrein van de sociale economie de idee geïncorporeerd dat vrijheid wordt begrensd door verantwoordelijkheid.’

In het licht van het economische, soms ook persoonlijke leed dat zij veroorzaakt, is het niet verwonderlijk dat de kredietcrisis lijkt uit te monden in een rehabilitatie van het Rijnlandse model, oftewel de sociale markteconomie, waarin het welbegrepen eigenbelang van alle betrokkenen en een oriëntatie op lange termijn de leidende beginselen zijn. Beklemtoonde het kabinet-Balkenende in de Miljoenennota 2004 vanwege de hogere economische groei nog de voordelen van de Angelsaksische economieën, nu kondigt premier Balkenende aan: ‘We moeten het Angelsaksische model van ongelimiteerde kortetermijnkeuzes en winstmaximalisatie vaarwel zeggen en ons richten op het Rijnlandse model, met zijn waardenoriëntatie en langetermijnfocus.’¹⁰

In zijn hoedanigheid van bijzonder hoogleraar christelijk-sociaal denken, poneerde Balkenende al eerder, in 1999, de stelling dat de oorsprong van het Rijnlandse model niet zozeer een praktische afspraak is, zoals het Akkoord van Wassenaar (1982), als wel een principiële opvatting over de gewenste ordening van de samenleving, verankerd in morele normen als vertrouwen, verantwoordelijkheid en integriteit.¹¹ ‘De onzichtbare hand behoeft een morele inbedding’, schreef hij, refererend aan de overtuiging van de fans van het Angelsaksische model dat een onzichtbare hand alles ten goede zal keren als de marktpartijen maar worden vrijgelaten.

Tien jaar later ziet Balkenende in de kredietcrisis een kans voor een morele herbronning van de economie: ‘Deze crisis biedt de ruimte om ethische afwegingen en overwegingen weer een plek te geven.’ De bandeloze

bonuscultuur bij sommige banken en verzekeraars duidt er volgens hem op dat waarden als zelfbeperking in de financiële sector zijn geërodeerd. Tegenover de private winst die de bonus de betrokkene oplevert, staat maatschappelijk verlies, schrijft het kabinet in de Miljoenennota 2009. Dat verlies is de morele schade die ontstaat doordat de banken als vanzelf-

Private en publieke belangen zijn in het Rijnlandse model het meest in evenwicht

sprekend op redding door de belastingbetaler rekenen, mocht hun zeepbel barsten. Zo komt bankieren neer op risico's nemen ten laste van anderen.

‘We kunnen niet alleen leunen op het zelfreinigend vermogen van het financiële stelsel’, constateert

het kabinet. ‘Het stelsel is te belangrijk om aan zichzelf over te laten. Zo is in het afgelopen jaar pijnlijk tot uitdrukking gekomen dat markten een inherente neiging hebben om onvoldoende rekening te houden met het publieke belang van stabiliteit op de lange termijn. Hiervoor is goed tegenwicht noodzakelijk.’¹²

In de miljoenennota weegt het kabinet de voor- en nadelen van economische ordeningsmodellen af, om tot de conclusie te komen dat private en publieke belangen in het Rijnlandse model het meest in evenwicht zijn. Ontegenzeggelijk houdt de sterke positie van de aandeelhouders in het Angelsaksische stelsel ondernemers scherp en attent, wat aan de bedrijfsprestaties bijdraagt. Deze ondernemingen zijn bovendien aantrekkelijk om risicodragend kapitaal in te investeren, dankzij de zekerheid dat het toezicht op het management berust bij een machtige partij die meer winst als enig oogmerk heeft.

Ook de omstreden activiteiten van de activistische winstjagers in de *private equity*-bedrijven zijn volgens het kabinet niet louter nadelig. Zij vormen een krachtige tegenpartij voor mogelijk onderpresterende ondernemers. Uit onderzoek blijkt dat de activiteiten van *private equity*-bedrijven over het geheel genomen de winstgevendheid, de productiviteit en de innovatiekracht van ondernemingen gunstig hebben beïnvloed. Het kabinet herinnert aan de periode, begin jaren negentig, dat Nederlandse ondernemingen grote moeite hadden met het aantrekken van kapitaal voor risicovolle investeringen. Dat was het gevolg van de inkapseling van de bedrijven met beschermingsconstructies die de aandeelhoudersmacht nihil maakten.

Niettemin valt de keuze van het kabinet, alles afwegende, in het voordeel van het Rijnlandse model uit. Ook bezien vanuit economische invalshoek zit er meer wijsheid in dat model, dankzij de oriëntatie op langeter-

mijnbelangen van ondernemingen. Bovendien is in het Rijnlandse stelsel het gevaar van verwaarlozing van publieke belangen als duurzaamheid, onderwijs en sociale zekerheid minder groot en daarmee ook de dreiging van een toekomst met private rijkdom en publieke armoede. Dat model is voorts beter bestand tegen afwentelinggedrag, dankzij de waarde van wederkerigheid die erin is geïncorporeerd. In ruil voor een faire belastingafdracht mogen bedrijven rekenen op een goede infrastructuur en geschoolde arbeidskrachten, in ruil voor een actieve opstelling op de arbeidsmarkt is er voor werknemers een sociaal stelsel beschikbaar, in ruil voor een zo duurzaam mogelijk bestedingspatroon mogen consumenten van de overheid inspanningen voor een schoner leefmilieu verwachten.

STAAT, MARKT, MAATSCHAPPELIJK MIDDENVELD

De veranderingen die de econoom Jaap van Duijn sinds de jaren vijftig gadesloeg in het bedrijfsleven, vertellen eigenlijk het hele verhaal. Naar eigen zeggen zag hij hoe de tijdshorizon van ondernemers allengs korter werd en bedrijven in de greep kwamen van de dwingelandij van de korte termijn. Volgens Van Duijn zijn de gronden waarop bedrijven worden beoordeeld, versmald tot louter dat ene criterium van winst- en omzetgroei.

‘Bij de klassieke economen komt het woord groei niet voor. En toch waren dat mensen die nadachten. Bij hen gaat het over vooruitgang, en dat is een heel ander verhaal’, zegt Van Duijn.¹³ ‘Alles staat in dat ene perspectief van groei. Dat is tegenwoordig de enige maatstaf voor wat economisch goed en fout is. Nu, volgens mij werkten de mensen bij Brauns kantoorboekhandel in het Naaldwijk van mijn jeugd daar niet om elk jaar een hogere omzet van postzegelalbums en religieuze artikelen te hebben. Ze werkten daar omdat ze het leuk vonden klanten te bedienen.’

In zijn eerder aangehaalde artikel uit 1999 waarschuwt Balkenende al voor het gevaar dat het Angelsaksische denken de Rijnlandse economieën doordringt. Dat kan gebeuren doordat de morele inbedding van het Rijnlandse model, in het bijzonder de katholieke sociale leer, bij elke volgende generatie verder uit beeld raakt, meent Balkenende met Michel Albert, een Franse intellectueel. De kredietcrisis bepaalt politici, economen en andere betrokkenen in het publieke debat nu weer geheel bij de keuze tussen de beide ordeningsmodellen. Dat debat krijgt fundamentele en politiek-ideologische trekken, daar de crisis onherroepelijk dringende vragen opwerpt over de rol van staat, markt, maatschappelijk middenveld en burgers.

De zo vaak verguisde politiek blijkt er wel degelijk toe te doen. Met de keuze voor het ene of andere ordeningsmodel scheidt de politiek nieuwe

verhoudingen en maakt zij impliciet ook een afweging van richtinggevende waarden.

Dit markeert de grote betekenis van de expliciete keuze van het kabinet voor het Rijnlandse model met zijn gemengde economie.¹⁴ In hun verklaring na de redding van Fortis Bank door de staat, onderstreepten Balkenende en minister van financiën Wouter Bos dat niet de vrije markt, maar de overheid het laatste bastion is als het gaat om de bescherming van publieke belangen. De econoom Harry van Dalen formuleerde dat zo: 'Een vrije markt zonder overheid is stof voor romantische dwazen, en wie een ware vrijemarkteconomie helemaal doordenkt, komt eerder uit bij een maffiastaat dan bij de samenleving waar liberale politici denken dat ze aan denken.'¹⁵

Wanneer de crisis wat is geluwd en de acute nood gelenigd, is het niet onwaarschijnlijk dat de politiek-ideologische controverse over de rol van de overheid zal opspelen langs de lijnen van de klassieke tegenstellingen tussen christendemocraten, sociaaldemocraten en liberalen. Waar de liberalen geneigd zullen zijn terug te vallen op het leerstuk van de weldadige werking van de onzichtbare hand in de vrije markt, zullen sociaaldemocraten allicht pleiten voor een blijvend sterke aanwezigheid van de overheid in de economie. De eerste contouren van dat debat zijn al zichtbaar in verklaringen van Balkenende en Bos. Waar de PvdA-leider kortweg stelt: 'Een sterke markt vraagt een sterke overheid', beklemtoont Balkenende: 'Het is een misvatting dat we met een sterkere rol van de overheid kunnen volstaan. Te veel regels verstikken elke ondernemingszin.'

De christendemocraten hebben in dit debat niet de slechtste papieren. Vertrouwen en verantwoordelijkheid, steekwoorden in de kredietcrisis, zijn ook kernbegrippen in de ideologie van de christendemocratie. Vertrouwen is in deze visie van levensbelang voor de samenleving. Zonder onderling vertrouwen valt elk verband tussen mensen, informeel of formeel, klein of groot, uit elkaar en zullen zij alleen nog voor zichzelf en niet voor anderen verantwoordelijkheid aanvaarden.

Christendemocraten hechten belang aan het goed functioneren van maatschappelijke verbanden, vanuit de gedachte dat burgers daarin het best tot hun recht komen en bij machte zijn het leven naar eigen overtuiging in te richten. Zonder een maatschappelijk middenveld is de burger in zijn eentje geen partij voor een overheid die, naar de logica van elke staat, geneigd zal zijn macht die haar tot beschikking staat, ook daadwerkelijk te benutten. Geen democratie gaat als vanzelf met vrijheid gepaard. Vrijheid vereist dat geen enkele partij of institutie in staat is tot machtsmisbruik. Alles heeft maat en beperking nodig, ook de macht. Het voorkomen van machtsmisbruik vergt dus het zorgvuldig trekken van die grenzen, door

tegenover elke macht een tegenmacht te stellen. Voor de machtdeling binnen de staat is in een democratie de trias politica, het leerstuk van het evenwicht tussen de wetgevende, uitvoerende en rechtsprekende macht, van essentieel belang. Voor de machtdeling tussen de staat en de burgers kunnen we niet zonder het maatschappelijk middenveld.

Behalve op deze noties over democratie baseert de christendemocratie haar denkbeelden over het middenveld op haar mensbeeld. Tegenover het individualisme stelt zij verantwoordelijkheid als kernbegrip in dat mensbeeld. Dit verwijst naar rechten, maar óók naar plichten jegens de medemens, naar het gemachtigd zijn in plaats van machthebber, naar het rentmeester zijn in plaats van meester.¹⁶ De mens gaat niet geheel in zichzelf op, maar heeft deel aan vele gemeenschappen, zoals het gezin, de school, de werkkring, het vrijwilligerswerk en allerlei verenigingen. Dit zijn de leerscholen voor burgerschap, oftewel de verantwoordelijkheid die de mens als burger jegens anderen heeft. Ook de visie op de onderneming als een samenwerkingsverband van kapitaal en arbeid drukt dat idee van een gezamenlijke verantwoordelijkheid voor het bredere belang uit.

DE PUBLIEKE GEEST

In zijn *Over de democratie in Amerika*, één van de grote standaardwerken over democratie, beschrijft Alexis de Tocqueville hoe het ontstaan van individualisme en materialisme is verweven met de komst van democratie.¹⁷ Hij redeneert ongeveer als volgt.

Met de Franse Revolutie heeft de oude orde van de standenmaatschappij plaatsgemaakt voor de moderniteit, met haar principe van de sociale gelijkheid. Niet meer zozeer iemands afkomst is bepalend voor zijn levensweg en bestemming, zoals in het *Ancien Régime*, als wel diens eigen capaciteiten. Idealiter nemen mensen hun lot in eigen hand. De democratie is de politieke gedaante van dat ideaal en de sociale gelijkheid de dragende gedachte.

De onvermijdelijke consequentie van sociale gelijkheid, zo gaat Tocqueville verder, is dat iedereen naar het beste voor zichzelf en zijn naasten streeft, ook materieel. Iedereen kan rijk worden, en sommigen lukt dat ook. Dat geeft de anderen moed. De democratie fungeert zo als een motor van de materiële vooruitgang. Daarmee is op zichzelf, als stimulans van doorzettingsvermogen, niks mis, maar de ontsporing in materialisme zonder meer, als enig doel in het leven, ligt op de loer. De Franse filosoof René Girard heeft dat proces, waarin een soort passie voor materiële welvaart ontstaat, ‘mimetische begeerte’ genoemd, de begeerte door nabootsing.¹⁸ In een maatschappij die niet berust op vaste onderscheidingen en hiërar-

chie, maar op het streven naar gelijkheid, ontstaat als vanzelf de neiging om naar anderen te kijken voor het eigen gevoel van welvaart en geluk. Dat streven naar méér krijgt nog een extra impuls doordat iedereen zich tegelijkertijd van de ander wil blijven onderscheiden, ook materieel.

Eén van de redacteurs van deze CDV, de historicus James Kennedy, Amerikaan van geboorte en tegenwoordig hoogleraar geschiedenis in Amsterdam, zag Nederland in zijn materialisme Amerikaanser worden: 'In Amerika spreken we van *conspicuous consumption*, opzichtig consumptiegedrag, van mensen die zich willen onderscheiden met een grote auto,

*De publieke geest vaart
daar niet wel bij, bij
gebrek aan interesse
van burgers*

dure pakken, een groot huis en de duurste gerechten als ze uit eten gaan. Ze geven uit in grootse stijl, met de bedoeling dat anderen het zien. Niet alleen *de upper class*, ook de brede middenklasse vertoont dat gedrag. Ik zie bij Nederlanders de remmingen slijten die hen nog niet

zo lang geleden weerhielden van opzichtige consumptie. Ze vragen zich minder vaak af of iets wel passend is, te veel of te duur. Mijn Nederlandse vrienden geven op dezelfde manier uit als mijn Amerikaanse vrienden. Vooral jongeren zijn bereid meer geld uit te geven aan nog duurdere vakanties, inrichting van huizen, auto's. Je hoort niet meer dat een auto klein moet zijn omdat je met schaarse energie spaarzaam moet omgaan. Dat zijn allemaal tekenen van onbekommerdheid over geld uitgeven. Het mag wat kosten.'¹⁹

Materialisme en individualisme zijn volgens Tocqueville twee kanten van dezelfde medaille. 'Hij is als een vreemdeling tegenover het lot van anderen', schrijft hij over de burger die consument wordt en zich louter concentreert op de bevrediging van zijn materiële behoeftes. De publieke geest vaart daar niet wel bij, bij gebrek aan interesse van burgers. De Canadese politiek filosoof Charles Taylor ziet dat gevaar ook. 'De donkere kant van het individualisme is een concentratie op het zelf, waardoor ons leven zowel vlakker als enger wordt, armer aan betekenis en minder betrokken op anderen of de samenleving.'²⁰ De denkbeelden van Tocqueville en Taylor vormen ook het uitgangspunt van de bijdrage van Halleh Ghorashi aan dit nummer.

Tocqueville accepteerde de democratie als een onvermijdelijk verschijnsel van de moderne tijd. Met zijn analyse had hij dan ook niet zozeer de bedoeling de democratie te diskwalificeren, als wel te attenderen op haar inherente risico's, zoals materialisme, individualisme en een teloorgang van de publieke geest. Wat hij zocht in Amerika, het eerste moderne land

dat op de idee van gelijkheid van kansen was gegrondvest, waren middelen waarmee een democratie zich tegen die inherente risico's kan wapenen. De effectiefste wapens in zijn ogen bleken een bestuursmodel dat mensen aanmoedigt zich met elkaar te associëren en religie.

Tocqueville nam waar dat de politieke besluitvorming en de uitvoering van besluiten sterk waren gedecentraliseerd, om de Amerikanen zoveel mogelijk zelf hun land te laten besturen. Het gevolg was dat ze maatschappelijke problemen als hun eigen problemen beschouwden en het vinden van een oplossing als hun taak. Als het ware vanzelf ontstonden in dat proces van collectief zelfbestuur allerlei vrije associaties van burgers. Voor van alles en nog wat verenigden zij zich. In dit verenigingsleven ondergingen de Amerikanen als het ware een informele opvoeding tot democratisch burgerschap, waarbij de kerken een niet te onderschatten rol speelden.²¹ Zij keerden zich tegen materialisme en eenzijdig individualisme. 'Er is geen religie die het oogmerk van de menselijke begeertes niet voorbij en boven de goederen van de aarde stelt', schreef hij na zijn reis in de Verenigde Staten in 1831.

Met zijn analyse vestigde Tocqueville zijn naam als één van de grootste sociologische denkers over gelijkheid. Hij schreef zijn boek meer dan 150 jaar geleden, nog voor er sprake was van de consumptiemaatschappij. De ontwikkelingen in de democratische landen hebben hem sindsdien, zo luidt de *communis opinio*, gelijk gegeven. Het ideologische politieke debat over de wenselijkheid van democratie op zichzelf is naar de marge van sektarische politieke bewegingen verdreven. Het gaat vooral over de vraag hoe het publieke belang recht wordt gedaan in een politieke en maatschappelijke orde waarin de neiging naar individualisme en materialisme zit ingebakken.

Ook in dit perspectief geschetst, meent de redactie van CDV dat het zinvol is te onderzoeken hoe een waardenoriëntatie die is gebaseerd op de omgang met anderen, zoals empathie en zelfbeheersing, de publieke geest kan dienen.

Noten

- 1 Jan Peter Balkenende, 'De christelijk-sociale beweging op een keerpunt', in: *Christen Democratische Verkenningen*, 1999 (2), pp. 12-25.
- 2 Jan Verplaetse, *Het morele instinct. Over de natuurlijke oorsprong van onze moraal*. Amsterdam: Uitgeverij Nieuwezijds (2008).
- 3 Wetenschappelijk Instituut voor het

CDA, *Integratie op waarden geschat*. Den Haag (2008), p. 81.

- 4 Almatine Leene, 'Ben jij een dappere twijfelaar?'. In *Nederlands Dagblad*, 14 november 2008. Zie ook www.nd.nl/preek.
- 5 *Filosofie Magazine* 8, 2008.
- 6 Marcia Luyten, *Ziende blind in de sauna. Hoe onze politiek, economie en cultuur 'Afrikaanse' trekken krijgt*. Rotterdam: Lemniscaat (2008), p. 12.

- 7 Wim van de Donk, *De bedoeling van bevrijding*. Amsterdam: de stichting Collectieve Propaganda van het Nederlandse Boek & Nationaal Comité 4 en 5 mei (2008), p. 11.
- 8 Piet Hein Donner, 'Geef mij de droom en haar uitleg.' Lezing over de plaats van de islam voor het Noorderpodium, Amsterdam. 9 september 2008.
- 9 Zie daarover onder meer: Raymond Gradus, 'Zorgen voor een markt met iets meer moraal.' In: *Christen Democratische Verkenningen*, 1999 (2), pp. 34-42.
- 10 Rede van Jan Peter Balkenende voor het CDA-congres van 8 november 2008.
- 11 Balkenende, 1999, op.cit. p. 15.
- 12 Miljoenennota 2009. Den Haag: SDU (2008), p. 31.
- 13 'De bedoeling was om gelukkig te worden'. Interview met Jaap van Duijn in *Vrij Nederland*, 6 oktober 2007.
- 14 Maakt Balkenende deze keuze in zijn rede voor het CDA-congres van 8 november 2008, Bos onderstreepte de voorliefde van de PvdA voor het Rijnlandse model nog eens in de elfde Mansholtlezing, 12 november 2008.
- 15 *NRC Handelsblad*, 7 oktober 2008.
- 16 Zie ook: Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, *Verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij*. Den Haag (1983).
- 17 Alexis de Tocqueville, *Democratie: wezen en oorsprong*. Kampen: Agora, p. 42. Het boek bevat bloemlezingen uit *Over de Franse revolutie* en *Over de democratie in Amerika*, beide van Tocqueville, met een inleiding van Andreas Kinneging.
- 18 René Girard, *De romantische leugen en de romaneske waarheid*. Kampen: Kok (1986). Zie ook: Hans Achterhuis, *Het rijk van de schaarste. Van Thomas Hobbes tot Michel Foucault*. Baarn: Ambo (1988), p. 111 e.v.
- 19 *Trouw*, 19 september 2001.
- 20 Charles Taylor, *De malaise van de moderniteit*. Kampen/Kapellen: Kok Agora/Pelckmans (2003), p. 18.
- 21 Thomas Pangle, 'De tweeledige uitdaging van een democratische cultuur in onze tijd'. *Nexus 40*, (2004).